

The Wandering of a Provençal Proselyte: A Puzzle of Three Genizah Fragments /
גלגוליה של גיורת מפרובנס: תצורה של שלושה קטעים מגניזת קאהיר

Author(s): עדנה אנגל and Edna Engel

Source:

Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East /
ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח

New Series / pp. 13-21 (תשנ"ט), סדרה כרך ז

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23414854>

Accessed: 29-05-2017 10:04 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East / קהילות ישראל במזרח*.
ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות

<http://www.jstor.org>

גלגוליה של גיורת מפרובנס: תִּצְרֵף של שלושה קטעים מגניזת קאהיר

בשנת 1931 פירסם ההיסטוריון יעקב מאן תעודה מן הגניזה שמקורה באוספי טיילור-שכטר של ספריית קיימברידג' ומספרה T-S 16.100.¹ פרסום זה הוא הראשון משלושה העוסקים בשני קטעי גניזה שעניינם יידון במאמר זה. הפירסום השני הוא מאת אליהו אשתור משנת 1964 ועניינו תעודת הגניזה שמספרה T-S 12.532.² הקטע הראשון, שפורסם בידי מאן, שב ונתפרסם בשנת 1966 ובשנת 1969 בידי נחום גולב.³

T-S 16.100 (לוח א) היא איגרת שבה מסופר על גיורת שהגיעה לנרבונה שבפרובנס ונישאה שם לר' דוד, שהיה כנראה מבני משפחתו של טודרוס נשיא נרבונה. בני משפחתה הנוצריים של הגיורת רדפו אותה כדי להחזירה לחיק הנצרות ומשום כך נטשו הגיורת ובעלה את נרבונה ונמלטו לעיר אחרת, שבה בנו את ביתם והביאו לעולם שלושה ילדים. הגורל הקשה רדף אחרי הזוג גם במקום מקלטם החדש – בפרעות שהתרחשו בבית הכנסת נהרג הבעל ושני ילדיהם, יעקב ויושתא, נלקחו בשבי. הגיורת שנותרה אלמנה ותינוק בן מספר חודשים עימה, נשלחה לבקש עזרה כספית לעצמה ולפדיון ילדיה (להלן: איגרת א).

גם קטע T-S 12.532 (לוח 2 צד שמאל) הוא איגרת לצורך גיוס כספים. איגרת זו עוסקת באשה שבעלה נהרג והיא עצמה עמדה לפני הוצאה להורג בשריפה. לאחר שנפדתה בכסף רב הוברחה למקום אחר אשר ממנו נשלחה לאסוף כספים לכיסוי חוב פדיונה (להלן: איגרת ב). כאשר ישבתי בשנת 1992 בספריית האוניברסיטה של קיימברידג' הופתעתי לגלות, תוך עיון בתעודות מגניזת קאהיר, את הקשר בין שתי התעודות: זו שפורסמה בידי מאן ואחר כך בידי גולב וזו שפרסם אשתור. הזיקה בין שתיהן באה לידי ביטוי בנושא המשותף להן: שתיהן עוסקות בגיוס כספים עבור אשה שבעלה נהרג, אך עיקרה של זיקה זו הוא בזהות של חומר הכתיבה ושל הכתב (לוח 3). נהיר לעין ששתי האיגרות יצאו מאותו בית יוצר ואף נכתבו בידי אותו סופר. שתיהן כתובות על גבי יריעת קלף בכתב קליגרפי הדור בסגנונו, אות לסופר מקצועי המיומן במלאכת הכתב. שרטוט השורות בשתיהן דומה וכך גם צבעה של הדיו. הזהות * ראה לוחות אחרי עמ' 32 בדרך זה. תודה ליחידה לחקר הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג' על הרשות להשתמש בתצלומי התעודות.

1 J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 1, Cincinnati 1931, pp. 31–33

2 E. Ashtor, "Documentos españoles de la Geniza", *Sefarad* 24 (1964), pp. 44–47

3 N. Golb, "New Light on the Persecution of French Jews at the Time of the First Crusade",

Proceedings of the American Academy for Jewish Research 34 (1966), pp. 1–63 (להלן: גולב, "אור חדש").

(Reprinted in: R. Chazan, *Medieval Jewish Life*, New York 1976, pp. 289–333) וראה גם: N. Golb,

"Monieux", *The Proceedings of American Philosophical Society* 113, 1 (1969), pp. 67–94

ספונות, סדרה חדשה, כרך שביעי (כ"ב), תשנ"ט

בכתב ניכרת הן במורפולוגיה של האות והן בגורמים היוצרים את מראה השטח הכתוב כולו כגון עימוד, צפיפות ורווח.

יתר על שתי האיגרות שזיקתן זו לזו ניכרת בעליל, נתגלה לי קטע נוסף – T-S NS 323.31 – שהתברר כי הוא שייך לאיגרת ב. שיחזור איגרת ב בעזרתו של הקטע הנוסף (לוח 2 צד ימין)⁴ משלים את סיפורה של האלמנה שהדים ממנו כבר נודעו לנו מחלקה הראשון של האיגרת – הוא החלק שפורסם בידי אשתור.

קריאה ראשונה של שתי האיגרות מפתה לשייך כל אחת מהן לאשה אחרת, שכן לכאורה האירועים המתוארים בהן שונים והאנשים הלוקחים בהם חלק אף הם שונים. אולם בגין זהותן הפיסית של האיגרות ובשל העובדה שבשתייהן נידון סיפורה של אשה שבעלה נהרג מסתברת יותר האפשרות ששתי האיגרות עוסקות באותה אשה.⁵ אם נאמץ השערה זו נמצא שבשרידיה המעטים של איגרת ב נחשף פרק נוסף בחייה של אותה הגיורת שאיגרת א דנה בה. לפי שרידיהן של השורות הראשונות ניתן לשער שבראשה של איגרת ב מובא תקציר המעשה שתיאורו מובא באיגרת א – עדות על אשה שבעלה נהרג. בהמשכה של איגרת ב עובר סיפור המעשה לנאג'רה שבצפון מרכז ספרד⁶ ושם, לפי שיחזור האיגרת, ארבו לה בני משפחתה הנוצרית. כנראה שהיא נתפסה ונידונה למוות ואלמלא התערבותם של אנשי קהל נאג'רה היתה מוצאת להורג בשריפה. לאחר תיאור פדיונה והברחתה בידי אנשי נאג'רה, ניתן להבין מנוסח הדברים של איגרת ב, שהגיורת חזרה שנית אל אותה קהילה הנוכרת בראשה של איגרת א. אנשי נאג'רה אמנם פדוה אך מי שסייעו בידה לאסוף את סכום הפדיון היו אנשי אותה קהילה שאליה חזרה. איגרת א נכתבה אפוא בידי סופר בית הדין לאחר שבעלה נהרג ולפני צאתה לדרך, ואילו איגרת ב נכתבה בידי אותו סופר, כשנה לאחר שובת. הימצאותן של האיגרות בגניזה קאהיר עשויה להוכיח שהגיורת המשיכה בנדודיה לכיוון פסטאט. ואין תימה בכך, שכן פסטאט העשירה היתה ידועה כעיר מקלט ליהודים רבים שעברו דרכה או השתקעו בה.⁷

בשל היותן מכתבי המלצה לגיוס כספים משתבצות שתי האיגרות בסוגה תיעודית של מכתבי צדקה שכמותם נמצאו רבים בין תעודות הגניזה.⁸ ברם, שלא כמו ברוב מכתבי הצדקה, מופיעים בסופן של האיגרות המתפרסמות כאן שמותיהם של עדים, ואלו מקנים למכתבי הצדקה אופי מיוחד והופכים אותם לסוג של זכרון עדות.⁹

- 4 מלאכת הקישור ושיחזור הטקסט נעשתה בידי פרופ' יוסף יהלום. ראה מאמרו להלן.
- 5 כך שיער יהלום, בעקבות קריאתו מחדש את שלושת הקטעים. יחד עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר בשתי נשים שונות שמכתביהן הועתקו בידי אותו מעתיק. מספרם של מכתבי צדקה היה נפוץ ביותר בתקופה זו ובמיוחד גדול מספרם של אלה שהגיעו לפסטאט אשר במצרים.
- 6 היא נאחרה (Najera) בחבל אראגון שבצפון מרכז ספרד; נקראת נאג'רה בהתאם להגיוי המקובל בימי הביניים.
- 7 השווה: א' ברקת, שפירי מצרים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 15-19.
- 8 מכתב צדקה – נכתב בהמלצתם של מוסדות קהילה לשם גיוס תמיכה כספית או עזרה אחרת לאחד מחבריה היוצא לקהילה אחרת. על איגרות צדקה ראה גם: א' שייכר, "איגרות קבצנים מן הגניזה", *Geniza Studies*, Hildesheim (Hebrew Section) and New York 1981, pp. 75-84. אני מודה לפרופ' מרק כהן על זיהוי האיגרות כמכתבי צדקה ועל סיועו בפענוחן.
- 9 דוגמאות למכתבי צדקה שנמצאו בהם חתימות עדים: (1) Cambridge, University Library Or. 1080 J 57 – מכתב המלצה לחון ששהה במשך שנים רבות בארץ הקודש, בבגדוד ובציריך ומבקש סיוע על מנת להמשיך בדרכו (כתב מורחי מרובע למחצה מהמאה האחת עשרה). השווה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkley – מכתב המלצה שנשלח מקהילת גרנדה מיד לאחר מאורעות 1066 (כתב ספרדי מרובע). מכתב הצדקה הקדום ביותר מבין אלה הידועים עד כה הוא מכתב קייב

החומר והכתב

כל אחת מהאיגרות כתובה על גבי צד אחד של יריעת קלף, שעוביה דק עד בינוני, והיא מקופלת ברוחבה לשלושה חלקים שווים בגודלם. איגרת א קרועה בעיקר בחלקה התחתון ויש בה מספר חורים. ממדי הקלף שנותר הם 230x330 מ"מ, מספר השורות הכתובות והמשורטטות: 33. משש השורות האחרונות של איגרת זו נותרו שרידי חתימות בלבד.

באיגרת ב קרעים רבים יותר וחסרון הכתוב בולט בה מכל צידיה. ממדיה הם 176x279 מ"מ; מספר השורות הכתובות: 26 ומספר השורות המשורטטות: 31. לפי ההשוואה לאיגרת א חסרות כנראה בחלקה העליון של איגרת ב שתי שורות. הקלף מעובד כך שצידו השעיר של העור שופשף. על אף שההבחנה בין הצדדים אינה קלה, מסגירים שרידים מעטים מנקוביות השיער וכן הבדלים קלים בצבע, את ההבחנה בין צד השיער לבין צד הבשר.

שורות השרטוט נחרצו באמצעות כלי חריטה על גבי צידו החלק של הקלף – צד הבשר. צבעה של הדיו שדהתה במקומות רבים, בעיקר באיגרת הראשונה, הוא חום בהיר בעל גוון כתום. דרך קיפולן של האיגרות ניתנת לשחזור לפי שני הקיפולים המחלקים את היריעה הפתוחה. אלה מגלים שהאיגרות קופלו לכעין צורת נרתיק – קיפול ראשון לכיוון אחד והשני לכיוון הנגדי.¹⁰

הכתב שבו כתובות שתי האיגרות הוא כתב ספרדי שאת צביונו המיוחד מעניקות לו תכונות מורפולוגיות של מספר אותיות וכן תכונות של מירקם הכתב.

להלן מאפיינים ספרדיים של ארבע אותיות מתוך כתב האיגרות המשותפים לאותן אותיות מתוך כתובה דאירכסא שנכתבה בוולנסיה במחצית השנייה של המאה האחת עשרה (לוח 4).¹¹

* אל"ף – התעקלות כלפי חוץ בחלקה התחתון של הרגל השמאלית.

* ב"ת – מקום התחברות קו האורך עם קו הבסיס.

* ה"א – רגלה השמאלית מונחת בשיפוע ומעוקלת קמעה.

* ע"ן – השתפעות ארוכה בבסיס האות.

ניתן לסווג כתב זה ככתב מרובע למחצה, אשר מהווה סוג משנה האופייני לתקופת המעבר בין הכתב המרובע לכתב הבינוני.¹² לצורך הצגתו של כתב האיגרות ככתב מרובע למחצה יומחש להלן תהליך המעבר מהמרובע – דרך מרובע שוטף¹³ – אל המרובע למחצה של כתב האיגרות, לפי האותיות אל"ף, מ"ם ושי"ן (לוח 5).

– Cambridge, UL T-S 12.122. במכתב ישנה פנייה אל קהל קייב לסייע בידי מר יעקב בר חנוכה שנלקח בשבי ונפדה בידי כותבי המכתב בערבות שאת השלמתה מתבקשים אנשי קהל קייב לפרוע. השווה: N. Golb and O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, London 1982; לפי איזכורי השמות מתארכים המהדירים את המכתב לשנים שלפני 930.

10 לפי בדיקתו של י' יהלום: המרחק בין קיפול לקיפול באיגרת א הוא כשמונים מ"מ לכל היותר בעוד שבאיגרת ב הוא 84-83 מ"מ. ניתן להסיק מכך שאיגרת א היתה צרורה בתוך איגרת ב. ייתכן שזו גם הסיבה לכך שאיגרת ב התבלתה יותר מאיגרת א.

11 Cambridge, UL T-S 8.268

12 השווה ע' אנגל, "סגנונות הכתב העברי במאות 10-11 לאור תעודות הגניזה המתוארכות והמיתארכות", העתיד לראות אור בתעודה טו.

13 בכתב מרובע שוטף, בניגוד לכתב קליגרפי, נעדרת ההקפדה על צורתו המרובעת של האותיות.

* אל"ף – באל"ף של הכתב המרובע והמרובע השוטף מופקים רכיבי צד ימין בשתי משיכות קולמוס נפרדות. כתוצאה מהמעבר מתלכדות שתי משיכות הקולמוס והופכות לימים למשיכה אחת. התחלת התלכדותם נראית באל"ף של האיגרות.

הרכיב השמאלי של האות בכתב המרובע מופק באמצעות משיכה חוזרת תוך שינוי כיוון הקולמוס. בכתב השוטף נפתח הקישור ונוצרת התעקלות כלפי חוץ לכיוון השמאלי; התעקלות זו מודגשת יותר בכתב האיגרות.

* במ"ם ובש"ן מתבטא המעבר מאות מרובעת למרובעת למחצה, בויתור הדרגתי על ראשים ועל מספר משיכות הקולמוס. המ"ם המרובעת מבוצעת בארבע משיכות קולמוס, תנוחתה זקופה וראשה בולט. תהליך הדרגתי המוביל לפחיסתה של האות, תוך ויתור על הראש המהוקצע ועל חיבורים זוויתיים בין רכיביה, מתחיל בכתב השוטף.

ארבע משיכות הקולמוס של הש"ן המרובעת הופכות לשלוש בשוטף ובמרובע למחצה. במהלך המעבר מתרככים הקווים ומתעגלים והתעגלותם היא המבטלת את ראשיה ואת תנועותיה הזוויתיות של האות.

אחד האפיונים המובהקים של המרובע למחצה הוא הימצאותן של אותיות אל"ף משלושת הסוגים – מרובע, מרובע למחצה ובינוני – במקביל באותה כתיבה (לוח 6 – צורותיה השונות של האל"ף). ואכן ניתן לראות בכתיבת האיגרת השנייה, שלקראת סופה השתמש הסופר באותיות הקרובות יותר לסוג הבינוני מאשר לסוג המעבר.

מקוריות האיגרות וזמן כתיבתן

בבדיקה נוספת של האיגרות גופן בספריית קיימברידג' נתברר כי החתימות שבסופן אינן עשויות בכתב ידם של העדים אלא מועתקות בכתב ידו של הסופר, באותה כתיבה ובאותה דיו שבה הוא כתב את האיגרות. נשאלת אפוא השאלה האם אלו הן האיגרות המקוריות שנמסרו לאלמנה בידי סופר בית הדין? אם ההנחה היא שמכתב הצדקה גופו נמסר לידי הפונה ואילו בספרי בית הדין נשארה העתקה¹⁴ הרי שלפנינו העתקה ולא מקור ואף העתקה זו איננה העתקה אותנטית. לפי גירסה זו נצטרך להניח כי במהלך נדודיה של האשה ובדרכה לפסטאט, הועתקו שתי איגרותיה בידי אותו כותב, אולי מחמת התבלותן של האיגרות המקוריות. ברם, מכתב הצדקה הקדום לקהל קייב (הע' 9 לעיל) מקשה על קבלת הנחה זו, שכן גם במכתב קייב באות חתימות שאינן מקוריות הכתובות בכתב ידו של הסופר (להוציא את חתימתו של יצחק פרנס המופיעה בפניה הימנית התחתונה של המכתב אשר לדברי המהדיר הוא זה שראה את המסמך).¹⁵ האפשרות שהן האיגרות הנדונות והן מכתב קייב הועתקו העתקה משנית נראית מופרכת ולפיכך סביר יותר להניח כי שתי האיגרות, כמו גם מכתב קייב, הן העתקה אותנטית שנעשתה בידי סופר בית הדין. הואיל ונשוא מכתב צדקה מקבל את המכתב המקורי הכרח להניח כי הן האלמנה והן נשואו של מכתב קייב קיבלו לכד מן המקור העתקה נוספת שנעשתה בבית הדין, והיא אשר שימשה את האלמנה בדרכה עד שהגיעה לגניזה. אישוש נוסף לסברה זו

14 כפי שמקובל להניח בין חוקרים העוסקים בתעודות הגניזה.

15 אין זה מן הנמנע שגם באיגרות היתה חתימה שכוז. באיגרת א נותר בפניה הימנית חלק מחתימתו של עד שסיום שמו הוא יצחק בן יצחק. דומה כי חתימה זו, להבדיל מחתימות אחרות, כתובה בכתיבה שונה. יש לשים לב בעיקר לצורת הקו"ף והנר"ן.

ניתן לראות בכתיבתן של שלוש השורות האחרונות של איגרת ב. שורות אלו, אשר בהן גם שמות העדים שאחד מהם מופיע פעמיים, כתובות בכתיבה בעלת גוון שונה במקצת ונראה שהושלמו בידי אותו סופר במועד מאוחר יותר.¹⁶

כבר הועלתה ההשערה כי האיגרות נכתבו במאה האחת עשרה. כך מתארך מאן – על סמך עדויות טקסטואליות בעיקר – את האיגרת הראשונה, ואחריו, ללא ידיעת הקשר בין שתי האיגרות, טענו הן אשתור והן גולב שהאיגרות נכתבו בשלהי אותה מאה. על זמנה של איגרת א למדים מאן וגולב מתוך הזכרת שמו של ר' טודרוס אשר שמו מופיע בברכת המתים (זכ' לב').¹⁷ מאן טוען ובעקבותיו גולב כי הוא טודרוס הראשון נשיא נרבונה שפעל במאה האחת עשרה. בהתבססו על נתונים פלאוגרפיים וכן על תופעת הגיור של נוצרים עשירים ומכובדים שהיתה נפוצה באירופה במאה האחת עשרה, תמך גולב בהשערה כי האיגרת נכתבה בסופה של מאה זו וכי ר' טודרוס הנזכר אינו יכול להיות טודרוס השני שמת רק בעשור הראשון של המאה השתים עשרה.¹⁸ במאמריו על איגרת א ניסה גולב להוכיח כי הפרעות אשר הביאו לרצח בעלה של הגיורת התרחשו במהלך מסע הצלב הראשון. אשתור קישר את הפרעות הנזכרות באיגרת ב לאירועים היסטוריים שהתרחשו במאה האחת עשרה, כאשר יהודים רבים היגרו מהדרום האנדלוסי לצפון חצי האי האיברי ובדרכם נשדדו ונרצחו. למרות שהוא טען כי אין כל הוכחה לכך, ביקש אשתור לרמוז על אפשרות לקשר בין רצח יהודים באלבלדה (Albelda) שלייד נאג'רה בשנת 1047 לבין מה שנזכר באיגרת.¹⁹

הנתונים הפלאוגרפיים והפיסיים של האיגרות מאששים את המסקנות ההיסטוריות של מאן, גולב ואשתור. גולב טען בצדק כי השימוש בקלף קדום יחסית ולא היה נפוץ לאחר המאה האחת עשרה. ואכן, מספרן של תעודות שנכתבו על קלף לאחר המאה האחת עשרה נמוך ביותר ואלו הן בעיקר שטרי גיטין או כתובות.²⁰ יתירה מזאת, צורת הקיפול שבה קופלו האיגרות נראתה במספר תעודות במזרח או בצפון אפריקה, שכולן קדומות למחצית השנייה של המאה האחת עשרה.²¹ דיו שצבעה כתום נמצאה בתעודות רבות שאף אחת מהן אינה מאוחרת לאותה מאה.²² דיו בגוון זה נמצאה גם בעשרות קטעי גניזה ספרותיים המשויכים לשכבה הקדומה של הגניזה, היינו זו שלפני המאה העשירית, אשר כתבם הוא כתב מזרחי קדום. עיבוד הקלף

16 יש להביא בחשבון גם את האפשרות שהסופר חתם בשם של העדים, תופעה שנראית במספר קטעי גניזה מן המאה האחת עשרה ואשר היתה קיימת בקהילות קטנות, שמספר יודעי קראו וכתבו בהן היה קטן – השווה: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel-Aviv 1980, pp. 483–489, וראה להלן במאמרו של יהלום.

17 איגרת א ש' 7.

18 ראה גולב, אור חדש (לעיל, הע' 3), עמ' 2–4.

19 ראה, אשתור (לעיל, הע' 2), עמ' 44–45.

20 ניתן היה לטעון כי מחמת חשיבותן של האיגרות והצורך לצייד את האשה בחומר עמיד שישימש אותה בדרכה הארוכה ויתבלה פחות, הן נכתבו על קלף, ברם במחקר חומרי הכתיבה של תעודות הגניזה נוכחתי לדעת כי ברוב המקרים אין השימוש בקלף או בנייר מותנה בסוג השימוש אלא בזמנה של התעודה.

21 למשל: T-S 16.123 – חווה נישואין שנערך ברמלה בשנת 1051; T-S 16.175 – זכרון עדות מהשנים 990–999 על קלף בכתב מזרחי מרובע; Or. 1080 J 291 – דיווח לאיסמעיל בן ברהון תאחרתי משנת 1024.

22 למשל: T-S 16.221 – קטע מזכרון עדות על קלף, משנת 986 (כתב מזרחי מרובע למחצה); T-S 16.282 – קטע לא מזוהה על קלף, כתוב בכתב מזרחי הקדום למאה העשירית; T-S 8J28.9 – קטע ממכתב סוחר על קלף, כתוב בכתב צפון אפריקאי מהמאה האחת עשרה; T-S 10J21.2 – שטר מכר של ספר מקרא על גבי קלף. תוארך לשנים שסביב 1000 וזוהה כצפון אפריקאי ראה מ' בן-ששון, "משפחה בתקופת שינויים", ספונות ס"ח ה(ב) (תשנ"א), עמ' 51–69.

בשיטה שתוארה וחרטת השורות על צד כשר מתאימים לשיטה שרווחה בכתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר שנכתבו בתחומי המזרח.²³

הכתב שבו נכתבו האיגרות הוא כתב ספרדי שזיהויו כמרוכב למחצה עשוי לשמש עדות נוספת לתקופת כתיבתו, שכן נראה ששלב זה בהתפתחות הכתב העברי מתקיים, הן בספרדי והן במזרחי, במהלך המאה האחת עשרה. את התארוך באמצעות הגדרת כתב האיגרות כמרוכב למחצה מאשש מאפיין נוסף – לצידן של תכונות ספרדיות מובהקות ניתן לראות בכתב האיגרות גם תכונות מזרחיות כדוגמת העוקצים המעטרים את קווי הרוחב או עיבויים בראשיהם של הגגות הצרים. מתוך העדויות של כתב ספרדי בתקופת צמיחתו – במאות העשירית האחת עשרה – אפשר להיווכח בזיקה שעדיין קיימת בו לכתב המזרחי, זיקה אשר הולכת ונעלמת לקראת התגבשותו של הכתב הספרדי במאה השלוש עשרה.

כך, הגדרתו של הכתב ככתב ספרדי מרובע למחצה שיש לו זיקה לכתב המזרחי, לצד הצגת הנתונים הפיסיים של האיגרות מהווים מיקבץ ראיות שצירופן לעדויות ההיסטוריות עשוי לחזק את המסקנה שיש לראות את תקופת כתיבתן של האיגרות במאה האחת עשרה.

מקום הכתיבה

צירופן של האיגרות זו לזו והזכרתה של העיר נאג'רה מרחיקים את אפשרות זיהוי מקום הכתיבה בפרובנס, סברה שגולב ביקש להוכיח. דומה כי הקשר שבין שתי האיגרות וזיהויו של הכתב ככתב שמצוי במאה האחת עשרה באנדלוסיה מעידים על כתיבתן בחצי האי האיברי. נשאלת השאלה היכן בתחומי חצי האי האיברי נכתבו האיגרות. תשובה לכך מצאנו באיגרות עצמן.

באיגרת ב נזכרת העיר נאג'רה שבמחוז La Rioja אשר בצפון ספרד, אך אין כל רמז למקום כתיבתה של האיגרת. ואילו בשורה התשיעית של איגרת א נזכרת במפורש העיר שבה הן נכתבו. כותבי האיגרת מעידים על עצמם שהם "ממנו קהל...", המילה הבאה מקוטעת ואחריה, "צעירי הצאן" (לוח 7). לפי שרידי האותיות של המילה המקוטעת הציע מאן לזהות קהילה זו כאנוז' (אניו; Anjou) אשר בצרפת. גולב חלק עליו וקרא את אותיות המילה: מ-נ-י-ו. שיחזור חלקן החסר של האותיות (לוח 8), מוכיח אכן כי קריאתו של גולב היא הנכונה וכי אין כל דרך אחרת לקרוא זאת. כלומר יש לקרוא: "ממנו קהל מניו". אך, היכן נמצאת אותה קהילה עלומה הכתובה מ-נ-י-ו ואשר בה נכתבו שתי האיגרות?

גולב זיהה מקום זה עם Monieux שבפרובנס, הנמצאת במרחק של מאה ושישים מיל צפונית-מזרחית לנרבונה.²⁴ גולב היה משוכנע בשיוכה הפרובנסלי של האיגרת, וראה בה את

23 חריטת שורות על צד הבשר של קלף שנותרת בו ההבחנה בין צדיו, נמצאה בעשרים מתוך עשרים וארבעה כתבי יד בעלי תאריך או כאלה שניתן לתארכם מסוף המאה התשיעית ועד ראשיתה של המאה השלוש עשרה שנכתבו במזרח. בין שנת 1233 ל-1270 נמצאה חריטה כזו בשישה כתבי יד שנכתבו באחת ממדינות אשכנז. מסוף המאה השלוש עשרה ועד המאה השש עשרה היא מצויה בעיקר בתימן (חמישה עשר מתוך עשרים וארבעה כתבי יד). סיכומים אלה מתבססים על נתוני מאגר הנתונים הממוחשב ("ספרדטא") של מפעל הפלאוגרפיה העברית שבחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

24 גולב, אור חדש (לעיל, הע' 3), עמ' 9-15.

אחת משלוש האיגרות שנכתבו בידי יהודי צרפת בימי הביניים ואשר נמצאו בגניזה.²⁵ הוא הסתמך על הזכרתה של העיר נרבונה ושל ר' טודרוס, כמו גם על כך שהגיורת ובעלה ר' דוד יצאו מנרבונה לקהילה קטנה יותר אשר לדעתו היתה צריכה להימצא באותה ארץ. גולב הביא כראיה גם את השימוש הלשוני בניבי לשון גאליים כגון: "ושם הנערה יושתא והיא מן שלשה שנים".²⁶ אך אין ספק שכל שימושי לשון אלה רווחו בלשונות הרומניות של התקופה.²⁷ ובעיקר ראוי לציין גם כי השם יושתא מופיע בכתוב דומה בכתובת אבן שנמצאה בלה קורוניה (La Coruna) שבצפון מערב ספרד.²⁸ יתר על כן, העיר Monieux שבפרובנס לא נודעה כמקום יישוב יהודי והניסיון שעשה גולב להעביר דרכה את מסע הצלב הראשון, שבגינו כביכול התקיימו הפרעות הנזכרות באיגרת, נראה מופרך מעיקרו.

מסלול בריחתה של הגיורת לכיוון צפון מזרח, לעיר Monieux, יכול אולי להסתבר על ידי איגרת א, אלא שהזכרתה של העיר נאג'רה באיגרת ב מאלצת אותנו לחפש אותה קהילה בעיר אחרת, במקום שיתאים הן לסיפורה של האיגרת הראשונה והן לסיפורה של השנייה. הרי קשה להניח שהגיורת יצאה מנרבונה לכיוון צפון מזרח וכעבור זמן קצר חזרה על עקבותיה כדי לעבור לצפון ספרד.

כיוון בריחתה של הגיורת עשוי להיות מובן אם נניח שהגיורת העדיפה לצאת בדרך מקובלת – במסלול העלייה לרגל לסנטיאגו דה קומפוסטלה. חרף הצורך הסביר לכאורה להתרחק מכל קירבה לבני דתה הקודמת היא בחרה כנראה בדרך ידועה שמן הסתם הכירה עוד מתקופת חינוכה הנוצרי.²⁹ קומפוסטלה, עיר הצליינים משכה במאות העשירית והאחת עשרה עולי רגל רבים הן מצפונה של ספרד והן מדרומה של צרפת. וכך כותב אשתור בספרו על היהודים בספרד המוסלמית:

מתחילת המאה ה-11 גבר מספר הצליינים שבאו מן הפרובנס ומכל שאר חבלי דרום צרפת להשתטח על הקבר שבו נקבר לפי האמונה הנוצרית יעקב, אחד השליחים... מסלול העלייה לרגל הפך לעורק מסחרי וכלכלי משגשג והוקמו לאורכו ישובי קבע רבים שאליהם הצטרפו יהודים לא מעטים... בשליש האחרון של המאה גדל משנה לשנה מספר הזרים שעלו מצרפת ומארצות אחרות אל סנטיאגו ומקצתם גילה רצון להשאר בספרד. המלכים הנוצריים בצפון ספרד שהיו מעוניינים בפיתוח הערים עודדו אותם לכך ונתנו להם כתבי זכויות על מנת שיתיישבו בממלכותיהם. כך נוסדו בערים שלאורך הדרך לקמפוסטלה מושבות של "פרנקים" סוחרים ובעלי מלאכה רובם ככולם. הדרך הראשית – אסטליה, לוגרוניו, נאג'רה, בלוראדו, בורגוס, סאהגון, ליאון ואסטורגה נהיתה עורק מסחרי חשוב ביותר. בכורגוס נפגשה דרך זו בדרך צפונית יותר, שיצאה מביונה בדרום צרפת ועברה דרך טולוסה, מיראנדה דה אברו ובריוויסקה.³⁰

25 ראה גולב, מוניו (לעיל, הע' 3), עמ' 71-72.

26 איגרת א שר' 11. השווה גולב, "אור חדש" (לעיל, הע' 3), עמ' 5.

27 ראה להלן בדיון הלשוני אצל יהלום.

28 על האבן נחרט "דונה יושתא" – ראה: F. Cantera and J.M. Millas, *Las Inscripciones Hebraicas de Espana*, Madrid 1956, no. 13, pp. 32-34.

29 השערה זו מבוססת על רעיון שהעלה בפני מרק כהן.

30 א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים 1996, עמ' 149-154.

אפשר שנסיבות היסטוריות אלו שמתאר אשתור מלמדות על הרקע לבחירתו של מסלול הבריחה של הגירות ומקורות אותנו לפתרון התעלומה. נוכח הימצאותה של העיר בורגוס שבאזור קסטיליה על הנתיב הצפוני של המסלול לסנטיאגו דה קומפוסטלה, לא יהיה זה רחוק מן הדעת שהגירות בחרה ככל הנראה במחוז בורגוס כיעד ביניים להגיע דרכו לאזור מוסלמי. ואכן, בתחום העיר בורגוס ישבה בימי הביניים עיר שתעתיק אפשרי של שמה בעברית זהה לאותיות השם החידתי של הקהילה הנזכרת באיגרת א היינו: מ-נ-י-ו.

לפי מספר עדויות מתברר שכבר במאה העשירית התקיים יישוב עירוני במחוז בורגוס,³¹ לא הרחק מן הדרך לקומפוסטלה ובמרחק של כחמישים מיל ממאג'רה, בעיר Muño – מניו (מוניו). בתעודה שנמצאה במנזר San Pedro de Cardena ששכן ליד מניו, מספר כומר בשם Florez על הבישוף של מניו, Basilio, שחי בשנת 949.³² מננדס-פידל מצטט מתוך תעודה שנכתבה בקסטיליה את שמותיהם של שני בישופים שאחד מהם מופיע בשם Velasco ומשערים כי הוא Belasius, הבישוף של Valpuesta, שהיה גם הבישוף של מניו.³³ על אף השוני הקל בשם, סביר להניח שמדובר באותו הבישוף שמן המאה העשירית.

בעיר Muño נתקיימה גם קהילה יהודית.³⁴ הן לפי בער והן לפי האנציקלופדיה הספרדית מקומה של מניו הוא במחוז בורגוס, על הדרך הדרומית המקשרת את בורגוס עם ואליאדוליד, לצדן של הערים Lerma ו-Palenzuela (לוח 9). בער, אשר התבסס על תעודה משנת 1290 הזכיר את קהילת מניו בעניין חלוקת המסים בקהילות קסטיליה.³⁵ נמצא אפוא שהקהילה הנזכרת באיגרת א ואשר בה נכתבו האיגרות, היא מניו שישבה במרחק לא גדול ממאג'רה ומן הדרך לסנטיאגו דה קומפוסטלה.³⁶

הערת סיכום

צירוף שלושת קטעי הגניזה לשתי תעודות בעלות עניין אחד עשוי לשנות מחד גיסא זיהויים קיימים, אך הוא מעלה, מאידך גיסא, שאלות חדשות. ניסיתי להוכיח כי הן מאפייני הכתב והן

31 המילה מחוז מתורגמת מהמילה הספרדית obispado כלומר, תחום שליטתו של הבישוף.

32 ראה: 412–413, pp. 37, Tomb 1907–1930, *Enciclopedia Universal Ilustrada*, Barcelona שם נקרא המקום Munon במקום Munon. תודתי נתונה לפרופ' אנחל בדיליוס מאוניברסיטת קומפלוטנסה שבמדריד שאיתר את העיול; וכן לפרופ' מלאכי בית-אריה, ד"ר שפרה שנול, נורית פסטרנק וחוה נוברשטרן – על רעיונותיהם ועל סיועם בחיפושיי אחר העיר מניו.

33 ראה: 32, p. *R. Menéndez-Pidal, Orígenes del Español*, sexta edición, Madrid 1968. הן מננדס-פידל והן האנציקלופדיה הספרדית נסמכים על אותו מקור: 13–21, pp. *Espana Sagrada*, 26, תודתי לד"ר מרדכי מישור מן האקדמיה ללשון העברית שגילה את מניו בספרו של מננדס-פידל.

34 ראה: 81–88, pp. *F. Baer, Die Juden in Christlichen Spanien*, 1, Berlin 1936.

35 גובה המיסים ממחיש את מספר היהודים הקטן יחסית בשלוש הקהילות – מניו, לרמה ופאלינסאולה. לעומת סכום של 87.760 מרבדי שנדרשו לשלם בבורגוס, נקבע התשלום הכולל בשלוש הקהילות בסכום של 9,900 מרבדי.

36 על המשך היישוב היהודי בעיר מניו אנו למדים מכתב יד משנת 1342 – Paris, BL Heb. 227 – שנכתב בכתב ספרדי במקום ששמו לפי קריאת הקולופון: "מנאו העליונה". באטלס גרמני משנת 1910 (A. Scobel, *Andrees Handatlas*, Wien 1910, Map 91–92) מצוין יישוב בשם Moneo (בתעתיק עברי מנאו) מדרום לקו הרוחב 43, במרחק של כשלושים מיל צפונית-מערבית לבורגוס. נשאלת השאלה האם זו עדות נוספת לעיר מניו (עורכי האטלס טעו בויהוי מיקומה הגאוגרפי המדויק) או שמא התקיים גם יישוב צפוני יותר בשם מנאו, אשר הוספת הכינוי "עליונה" לשמו עשויה להסתבר דווקא בגין קיומם של שני יישובים בשם דומה במרחק לא גדול זה מזה.

המאפיינים הפיסיים ניתנים לתארוך למאה האחת עשרה, אלא שבעקבות הצגתן של ראיות אלו עולה גם כי מאפיינים כאלה היו נפוצים במזרח או בצפון אפריקה, כלומר, תחת השראתה של תרבות מוסלמית. מכאן שקיימת סתירה בין זיהוי מקום כתיבת האיגרות כמניו שבצפון הנוצרי של ספרד לבין התכונות שנמצאו כאופייניות לכתב ולחומר של התרבות המוסלמית. סתירה זו ניתנת ליישוב אם נביא בחשבון את ממדיה הגדולים של ההגירה היהודית מן הישובים המוסלמיים של אנדלוסיה אל הנסיכויות הנוצריות בצפון, כפי שאשתור מתארן:

...הנועזים ובעלי היוזמה שבין המהגרים מן הדרום עברו את הגבולות של ספרד המוסלמית והשתקעו בממלכות הנוצריות בצפון חצי האי. סוחרים ובעלי מלאכה, יחידים ומשפחות באו אל הערים שלאורך הדרך אל סנטיאגו והתישבו בהן... בתעודות שונות מספרד הנוצרית ישנן ידיעות המצביעות על ממדיה הניכרים של ההגירה היהודית, שזרמה בתחילת המאה ה־11... אבל בדרך כלל התישבו המהגרים בערים ובעיירות הנוצריות שלאורך החלק המערבי של דרך הצליינים ובערים המוסלמיות שבקרבתו.³⁷

ניתן אפוא לייחס את כתב האיגרות לכתבתו של סופר אנדלוסי שהיגר לצפון ושמר על מסורת הכתב של מולדתו. ברם, הפתרון של "הסופר המהגר" מיישב את הסתירה בסוגיית הכתב אך לא בשאלת החומר. סופר מהגר ממשיך אמנם לכתוב בהתאם למסורת מולדתו, אך מאמץ עם הגירתו את שיטות הכנת הספר המקומיות.³⁸ התשובה לכך נעוצה לדעתי במספרם הדל של הממצאים הכתובים (כתבי יד ותעודות) שהופקו בתקופה זו מחוץ לתחומי המזרח או צפון אפריקה. בשל נדירותם זו קשה לעקוב אחר איפיוניה של מלאכת הספר העברי שנעשתה בתחום התרבות הנוצרית עד למאה השתים עשרה וניתן להסיק מסקנות רק מתוך היקשים לתכונות של ממצאים מאוחרים יותר.³⁹ כך נמצא שכל המאפיינים הפיסיים שצוינו – קיפול הקלף, צבע הדיו, אך בעיקר חריטת השורות על צד הבשר לא היו נפוצים לא בתרבות הנוצרית שלפני המאה השתים עשרה, וגם לא לאחריה.⁴⁰ לא יהיה זה אפוא מופרך לטעון שמאפיינים אלה מעידים על קדמותה של תקופת הכתיבה ואינם עומדים בסתירה לנתוני מוצאה הגאוגרפי. הנה כי כן ממצאי הכתב והחומר עשויים להצטלב עם הנתונים הגאוגרפיים וההיסטוריים הנוכחים באיגרות לכדי מסקנה שהאיגרות נכתבו במאה האחת עשרה, בעיר ששמה מניו ששכנה בצפון ספרד, בקירבה לעיר הגדולה בורגוס. יחד עם זאת, הואיל ואף אחת מהראיות, לא ההיסטוריות ואף לא הפלאוגרפיות, אינן מבוססות על תאריך מפורש, יש להותיר מקום גם להשערה שהאיגרות נכתבו במאה השתים עשרה, לאחר מותו של הנשיא טודרוס השני, כאשר השתלט הכתב האנדלוסי על צפון ספרד.

37 אשתור (לעיל, הע' 30), עמ' 19, 157.

38 השווה: M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981, pp. 104–109.

39 להוציא את תחומי המזרח נותרו מהמאה האחת עשרה כתבי יד מאטליה וצפון אפריקה ורק מהמאה השתים עשרה נמצאו כתבי יד בעלי תאריך גם מחצי האי האיברי, צרפת או גרמניה – השווה: M. Beit-Arié, *The Manuscripts of East and West*, Panizzi Lectures, London 1992, pp. 11–12.

40 יש לציין כי כבר בכתב היד הראשון הידוע מחצי האי האיברי, שנכתב בשנת 1119, נעשתה חריטת השורות על צד השיער. עוד יוטעם כי מכתב קייב הנזכר לעיל, שקדמותו ברורה, שורטט אף הוא על צד הבשר. אישוש נוסף לקדמותו של מאפיין זה נמצא בעובדה שתעודות לטיניות על קלף הקדומות למאה התשיעית כתובות כולן על צד הבשר. ראה: A. Bruchner and R. Marichal (ed.), *Chartae Latinae Antiquiores*, Part 4, Alten and Lausanne 1967, p. XVI.